

İLHAM MƏMMƏDOV.

*BDU tarix fakultesi Maddi Mədəniyyət Tarixi ETL-in
kçik elmi işçisi*

email: mammadov-1965@mail.ru

**AZƏRBAYCANLILARIN TƏSƏRRÜFAT HƏYATINDA VƏ
MƏİŞƏTİNDƏ ARIÇILIQ****Açar sözlər:** arı, arıçılıq, ailə, flora, mum**Ключевые слова:** пчела, пчеловодство, семья, флора, мумье**Key words:** bee, bee-keeping, family, flora, beeswax

Arıçılıq qədim zamanlardan azərbaycanlıların təsərrüfat həyatında və məişətində müəyyən yer tutmuşdur.

Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi, nisbətən mülayim iqlimi, zəngin bitki aləmi burada arıçılığın meydana gəlməsi və inkişafı üçün lazımi zəmin yaratmışdır. Bu sahə Azərbaycanın dağ və dağətəyi rayonlarında, xüsusilə alp çəmənlikləri və meşə ilə zəngin ərazilərdə daha çox inkişaf etmişdir. Aparılan axtarışlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, respublikamızda 125 fəsiləyə mənsub 4100-dən çox bitki növü vardır. Qafqaz florasının təqribən 66 faizi Azərbaycanın payına düşür (1, s.5).

Zəngin flora malik respublikamızda 600-dən çox ballı bitki növü olduğu müəyyən edilmişdir. Bu tərkibə hələ yem otları, meyvə ağacları, bostan bitkiləri, bəzək ağacları və kolları, pambıq, bir sıra başqa kənd təsərrüfatı bitkiləri daxil edilməmişdir. Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala, Lənkəran-Astara, Şirvanın dağ və dağətəyi bölgələri, Qarabağ, Naxçıvan-Kəlbəcər, Gədəbəy və Tovuz arıçılığın qədim mərkəzləridir.

Arıçılıq öz inkişaf prosesində bal və mum toplanması, həmçinin vəhşi (çöl) arı ovundan başlayaraq, meşə arıçılığı və ev arıçılığınadək üç mərhələ keçirmişdir. Mərhələdən – mərhələyə arıçılıq yüksək səviyyəyə qalxmış, yerli əhalinin təsərrüfat məişətində möhkəm yer tutmuşdur.

Azərbaycanda arıçılığın qədim forması olan bal və mum toplanması XX əsrin əvvəllərində mövcud olmuşdur. Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, Azərbaycanın meşələrindəki ağac koğuşlarında, qayalarda, mağaralarda çoxlu arı olmuş, ayrı-ayrı şəxslərin müxtəlif üsul və vasitələrlə bal və mum toplanmasını özlərinə peşə etmişlər. Bu qədim formanın belə ibtidai icma quruluşu dövründə məlum olduğunu ehtimal etmək olar. Balın kəsilməsinə başlanması arıçıların ən böyük sevincinə səbəb olmuşdur. Bal kəsilməyə bir gün qalmış hazırlıq işləri görülürdü. Kəsilmiş balı saxlamaq üçün ağız hissəsi girdə qablardan istifadə olunurdu. Hətta kəsilmiş baldan əlavə, arı ailələrinin çox məharətlə toxduqları şanları da xüsusi çərçivələrdə saxlanılırdı. Ailəyə hörmətli qonaq gələndə o şanılardan birini həmin qonaq üçün kəsirlər. Adətə görə indi də bal süzülən gün arıçının evinə qohum-qonşular gəlir və onların hamısına bal payı verilir. Bu adət arıçılığın qədim formasının ibtidai icma quruluşunun arıçılıqla bağlı coğrafi adları (Ballıqaya, Balçılı, Arıtəpə, Arıqaya, Arıxana, Arıdamı, Arıqıran, Arıyeri, Arıağac və s.) olması da bu ərazidə arıçılığın qədimliyini sübut edir. Öz toponimikasında arıçılığın qalıqlarını saxlayan, yaxınlığında çoxlu arı məskən salmış qayalar olan Balçılı adlı yer tunc dövrünə aid edilir. Bu materillər qədim zamanlardan, məhdud da olsa bal və mum əldə edildiyini söyləməyə əsas verir. Qədim azərbaycanlılar arasında yayılmış bal və mum əldə edilməsinin bu ilkin forması nağıllarda, əfsanələrdə və digər şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində də öz əksini tapmışdır (2, s.148).

Xüsusi mülkiyyətin yaranması və inkişafı ilə əlaqədar arı ovçusu, yaxud kəndli meşədə arıların məskən saldığı ağac koğuşlarından təkbaşına istifadə etmək hüququna malik olurdu. Aşkar etdikləri koğuşları xüsusi işarə ilə damğalayır və ya kərtmə nişan qoyur, bununla da həmin arıların müəyyən adama məxsus olduğunu bildirirdi. Heç kəs bu arını zəbt etməyə cürət etməzdi. Belə ki, mövcud əqidəyə görə arı müqəddəsdir. Arı haram götürmür, onu oğurlamaq olmaz, əks təqdirdə onlar qınılar.

Əhalinin arı məhsullarına tələbatının artması süni mum pətəklərinin yaranmasına və onların yaşayış məskənləri ətrafında bir yerə toplanmasına gətirib çıxarmışdı. Beləliklə, əsl arıçılıq təsərrüfatı yaranmışdı. Azərbaycanda ənənəvi arıçılığın geniş yayılmış forması olan ev arıçılığı yerli əhaliyə hələ e.ə. I minillikdən məlum idi.

Arxeoloji materialların təhlili, xüsusilə mürüm qəliblər vasitəsilə metal əşyaların hazırlanma texnikası arıçılığın əhəmiyyətini təsdiq edir. Azərbaycan ərazisində e.ə. III-II minillikdə arı mürümündən sənətkarlığın müxtəlif sahələrində istifadə olunmuşdur (3, s.147).

İnsan və heyvan fiqurları, şəkəli xəncər başları, bəzək şeyləri, möhürlər və s. mürüm qəliblər vasitəsilə hazırlanırdı. Göründüyü kimi, arıçılıq Azərbaycanda hələ qədim zamanlardan başlayaraq, əlverişli təbii şəraitdə, əhalinin təcrübə və biliyi sayəsində inkişaf etmiş, əsrdən-əsrə, nəsil-dən-nəsilə çatmış, məişətdə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Orta əsrlərdə arıçılıq əhalinin məişət və iqtisadiyyatında mühüm yer tutmuşdur. Mənbələrdə XIII-XV əsrlərdə Azərbaycanda arıçılıq inkişafı xüsusi qeyd edilir. Orta əsrlərdə arıçılıqla məşğul olan kəndli ailələri şəxsi istifadələri və qismən də bazar üçün baldan müxtəlif növ mürəbbə və şirniyyat məhsulları hazırlayırdılar (4, s.40).

Azərbaycanda arıçılığa dair biliklərin yayılmasında H.Zərdabının böyük xidməti olmuşdur. O arıçılığın kəndli təsərrüfatında çox xeyirli sahələrdən biri olduğunu qeyd edir. Arıların həyat tərzindən, çoxalib artmasından, qiymətli məhsullar hazırlanmasından maraqlı faktlar və misallar gətirərək bal arılarının saxlanması qaydalarından, arı xəstəliklərinə qarşı mübarizə üsullarından ətraflı söhbət açır, avropalıların arı bəsləmək üsullarını təqdir edirdi. H.Zərdabi balın keyfiyyət məsələsi üzərində də dayanır, gül-çiçəklərdən bal hazırlayan zəhmətkeş və xeyirxah arılara qayğı ilə qulluq etməyin vacibliyini göstərirdi (5).

Azərbaycan balının uzaq ölkələrə aparılmasına şübhəsiz ki, onun yüksək keyfiyyəti səbəb olmuşdur. Bu keyfiyyətli, ətirli balı Azərbaycanda geniş yayılmış Qabaqtəpə arısından alırdılar (ilk dəfə məskən saldığı Daşkəsən rayonunun qabaqtəpə kəndinin adı ilə bağlıdır).

Qafqaz arıçılığı üzrə görkəmli mütəxəssislər belə hesab etmişlər ki, Azərbaycanın yerli Qabaqtəpə acısı xarici görünüşü, bioloji xüsusiyyətləri və bir sıra əlamətlərinə görə Boz dağ Qafqaz arısı ilə eynidir.

Qabaqtəpə arısı Azərbaycanın Daşkəsən rayonundan başqa, Kəlbəcər, Şəmki, Xanlar rayonlarında, həmçinin Qarabağ və Şəki-Zaqatala, Gədəbəydə, Tovuzda və s. yerlərdə yayılmışdır. Bu arılar meşəli dağların üst zonalarında və yüksək dağ çəmənliklərində məskən salırlar. Mütəxəssislərin Qabaqtəpə arısı üzərində apardığı təcrübə göstərmişdir ki, dağ şəraitində bəslənən arılar yaxşı inkişaf edir, bir sıra mühüm xüsusiyyətləri ilə başqa arılardan fərqlənir. «Qabaqtəpə» arıları bir sıra üstünlüklərə malikdir. Bu arılar Şimal arılarına nisbətən 10 faiz ağır, dözümlü, çevik və çox cəfəkeşdilər. Onlar daha həssas və uzağa uçanırlar. Bu səbəblərə görə Qabaqtəpə arıları başqa arılara nisbətən çox məhsuldardır (6, s. 80).

Arıların saxlanması, onlara qulluq edilməsi, şübhəsiz ki, pətək (arıların yaşadığı və bal topladığı yer) növlərindən çox asılıdır. Pətəklərin növü və formaları əsasən, təbii şəraitin amillərindən, əhalinin təsərrüfat məişətindən, yerli adət-ənənələrindən, həmçinin bu və ya digər arının bilik və bacarıq qabiliyyətindən asılı idi.

Tarix və onun problemləri, № 4 2012

Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, Azərbaycanın meşə zonalarında arı saxlamaq üçün ta qədim zamanlardan ən xarakterik pətək növü god olmuşdur. Belə pətək növləri ibtidai arı məskənini ağac koğuşunu xatırladır. Məhz buna görə cod pətəyin ilk forması hesab edilir. Godu, əsasən qoz, cökə, fıstıq ağaclarından hazırlayırdılar. Ayrı-ayrı zonalarda isə bəzi yerli ağac növlərindən istifadə edilirdi.

Godu düzəltmək üçün diametri 50-70 sm olan ağac gövdəsinin içərisi silindr şəklində oyulur, sonra hər iki başdan taxta ilə bağlanır. Bu papaqlar pətəyə taxta çüyürlə bərkidilir. Pətəyin yuxarı hissəsində onları saxlamaqdan ötrü dayaqcıqlar düzəldilirdi. Arıçılar pətəkləri odun parçası və yaxud yastı daşın üzərinə qoyur, yağış, qar düşməsin deyə onların üstünü ağac qabığı və ya samanla örtürdülər (7, s.264).

Geniş yayılmış pətək növlərindən biri də səbətdir. Hələ 5-6 min il bundan əvvəl isti quraqlıq ölkələrdə arıları yerləşdirmək üçün müasir səbət tipli pətəklər düzəltilmişlər. Arxeoloji qazıntılar zamanı səbət pətəklərin e.ə. III-II minilliklərdə düzəldilmiş bəzi nümunələri Şərqi ölkələrində tapılmışdır (8, s.7).

Arıların səbət pətəklərdə saxlanması qaydasının Azərbaycanda çox qədim tarixi vardır. Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, toxunma səbət pətəklər materiallardan aydın olur ki, toxunma səbət pətəklər indi də Azərbaycanın bir çox rayonunda qalmışdır. Səbəti toxumaq üçün müəyyən ölçüdə yerə bərkidilmiş payaların dövrəsi boyu yumşaq çubuqlardan hörülür. Çubuqların tez çürüməməsi, qardan və yağışdan, küləkdən və içərisindəki arıları soyuqdan qorumaq üçün səbətin xarici səthi samanlı palçıqla süvanır. Godlarda olduğu kimi, səbətlərin ortasına da arıların şanı düzlətməsi və bal şanını saxlamaq məqsədilə iki ədəd sərt ağacdən kəsilmiş çubuqları çarpaz şəklində yerləşdirilir. Səbət pətəklər həm dik, həm də yatıq şəkildə işlədilir. Adətən səbətlər talvar altında bir-birinin üstünə, yaxud da taxta üzərində sıra ilə düzülürdü. Talvarın altında səbət pətəklər arıları həm günəşdən, yağışdan, küləkdən və qardan qoruyurdu.

XIX əsrdə təsərrüfatın başqa sahələrində olduğu kimi, arıçılıqda da əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər hər şeydən əvvəl, özünü çərçivəli (müasir arı qutularında) pətəklərin qurulmasında göstərdi.

Arıçılığın inkişafı təsərrüfatın bu sahəsinə vergi təyin edilməsi ilə nəticələnmişdi. Orta əsrlərdə arı saxlayan kəndlərdən ildə hər pətəkdən 12 axça gümüş pul alınır. Xanlıqlar dövründə kəndlilərdən «arı pulu» vergisi toplanırdı (9, s.57).

Bəzi yerlərdə vergi balla ödənilirdi. XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda ən böyük arıçılıq təsərrüfatı hesab olunan Quba qəzasında 15 000 arı ailəsi vardı. Bu dövrdə Gəncə qəzasında 3000-dən çox, Ordubad qəzasında 3500, Şirvanda 3000 arı pətəyi mövcud idi (10).

Arıçılıqdan alınan gəlirin az, yaxud çox olması təbii şəraitdən və arıları düzgün saxlamaqdan, onlara səmərəli qulluq etməkdən asılı idi. XIX əsrin 30-cu illərində Ordubad şəhərində 470 pətək saxlanılırdı. Hər pətəkdən iki batman bal, bir batman (8 kq) mum alınır. Məlumatə görə burada bir batman balın qiyməti 1 man 20 qəpikdən 2 manata qədər gümüş pula idi.

Qazax qəzasında arının 100 pətəyə 3 il ərzində sərf etdiyi xərc 570 manat ondan alınan gəlir isə 990 manat olmuşdur (11, s. 276).

Balın bir hissəsi xaricə, əsas etibarilə Türkiyəyə, İrana, mum isə Rusiyanın daxili quberniyalarına göndərilirdi. Statistik məlumatə görə, Azərbaycandan xaricə və Rusiyanın daxili quberniyalarına bal əsasən Ağstafa (1, 171 pud) və Sabunçu (780 pud) stansiyalarından göndərilirdi (12, s. 464).

Arıçılığın inkişafı təsərrüfatın bu sahəsinə vergi təyin edilməsi ilə nəticələnmişdi. Orta əsrlərdə arı saxlayan kəndlərdən ildə hər pətəkdən 12 axça gümüş pul alınır. Xanlıqlar dövründə kəndlilərdən «arı pulu» vergisi toplanırdı (9, s.57).

Bəzi yerlərdə vergi balla ödənilirdi. XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda ən böyük arıçılıq təsərrüfatı hesab olunan Quba qəzasında 15 000 arı ailəsi vardı. Bu dövrdə Gəncə qəzasında 3000-dən çox, Ordubad qəzasında 3500, Şirvanda 3000 arı pətəyi mövcud idi.

Arıçılıqdan alınan gəlirin az, yaxud çox olması təbii şəraitdən və arıları düzgün saxlamaqdan, onlara səmərəli qulluq etməkdən asılı idi. XIX əsrin 30-cu illərində Ordubad şəhərində 470 pətək saxlanılırdı. Hər pətəkdən iki batman bal, bir batman (8 kq) mum alınirdi. Məlumata görə burada bir batman balın qiyməti 1 man 20 qəpikdən 2 manata qədər gümüş pula idi.

Qazax qəzasında arıçının 100 pətəyə 3 il ərzində sərf etdiyi xərc 570 manat ondan alınan gəlir isə 990 manat olmuşdur (11, s. 276).

Balın bir hissəsi xaricə, əsas etibarilə Türkiyəyə, İrana, mum isə Rusiyanın daxili quberniyalarına göndərilirdi. Statistik məlumata görə, Azərbaycandan xaricə və Rusiyanın daxili quberniyalarına bal əsasən Ağstafa (1, 171 pud) və Sabunçu (780 pud) stansiyalarından göndərilirdi (12, s. 464).

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev Ə.M. Azərbaycanın bal verən bitkiləri. B., 1958.
2. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960.
3. Хялилов Ъ.Я. Гярби Азярбайъанын тунъ дюврц вя дямир дюврцнцн яввяляряня аид археоложи абидяляри. Баку, 1959.
4. Ализаде А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XVЫЫ-ХЫІВ вв. Баку, 1960.
5. Газ. Каспий, № 105, 20 мая 1899.
6. Гроссчейм А.А. Растительные ресурсы Кавказа. М., 1946.
7. Шавров Н.Н. Очерк пчеловодства в Закавказье. СМІЭБГКЗК, т.ЫІВ, ч.ЫЫ, Тифлис, 1888.
8. Ликвянов В.Д. Пчеловодный инвентарь и пасечное оборудование. М., 1974.
9. Велиев (Бахарлы) М.Г. Азербайджан в XVЫЫ веке. ИООИЛ, № 1, 1926.
10. Шавров Н.Н. Пчеловодство на Кавказе. Газ. «Кавказ», 1885, № 145.
11. Шавров Н.Н. Очерк пчеловодства в Закавказье. СМІЭБГКЗК, т.ЫІВ, ч.ЫЫ, Тифлис, 1888.
12. Статистические данные о перевозке пассажиров и грузов в 1886 г. по Закавказской железной дороге. 1888.

ИЛЬХАМ МАМЕДОВ
*БГУ – История Материальной
Культуры Азербайджана,
младший научный сотрудник
e-mail: mammadov-1965@mail.ru*

ПЧЕЛОВОДСТВО

В представленной статье на основе этнографических научных материалов Азербайджана, научная статья посвящена развития пчеловодства в Азербайджана далее дается описания об по этапному развития пчеловодства, традиционное добывание мёда, и мумия, изготовления различного сорта меда, который дает высшее качество в традиционной пчеловодческом центре Габагтепе. Производство меда и мумия этого центра является особенным, так как развита экспорт меда в других странах зарубежья из Азербайджана. По статистическим материалам в Азербайджане является ценные сведения об экспорта самого меда в другие страны.

MAMMADOV I.C
*BSU – History of material culture of Azerbaijan
junior research fellow
Email: mammadov-1965@mail.ru*

BEEKEEPING

Present article is dedicate to the tradition development of the beekeeping in Azerbaijan, according by science ethnographical materials is giving obviousness that Azerbaijan have traditional method of works for example describing traditional obtaining honey, beeswax, and high quality of the honey which is giving the place in Azerbaijan Qabaqtepe. Production of such high quality sort like honey in this place there is very important as the matter of fact Azerbaijan giving export on the entire market to other countries. According by evidence on statistical data of Azerbaijan, is giving to us valuable information about honey export to entire market.

*Rəyçi: t. e. d. T. M. Dostiyev, t.e.d. Q.İsmayılzadə.
BDU-nun Arxeologiya – Etnoqrafiya kafedrasının 4 oktyabr 2012 il tarixli iclasının
qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 1)*